

ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ПІЗНАННЯ В КОНЦЕПТУАЛЬНОМУ ПІДГРУНТІ СУЧАСНОГО ТЕРМІНОЗНАВСТВА

Статтю присвячено виявленню взаємозв'язків теорії пізнання як розділу філософії та сучасного термінознавства – науки, що свого часу формувалася як міждисциплінарний напрям наукового знання.

Ключові слова: *теорія пізнання, наукова теорія, наукове поняття, термін, термінологія, терміносистема.*

Статья посвящена выявлению взаимосвязей теории познания как раздела философии и современного терминоведения – науки, в свое время формировавшейся как междисциплинарное направление научного знания.

Ключевые слова: *теория познания, научная теория, научное понятие, термин, терминология, терминосистема.*

The article is devoted by the exposure of intercommunications of theory of cognition as philosophical discipline and modern terminological theory – science, at one time formed as synthetic direction of scientific knowledge.

The keywords: *theory of cognition, scientific theory, scientific concept, term, the terminology, term-system.*

Свого часу термінознавство формувалося як міждисциплінарна галузь наукового знання, що спирається на теоретичні та практичні розроблення філософії, логіки, семіотики, інформатики, лінгвістики, перекладознавства та інших дисциплін. Це знайшло своє відбиття в концептуально-понятійному апараті цієї науки, у тих вихідних положеннях, із яких розгортається термінознавча теорія на сучасному етапі свого розвитку.

Відзначимо, що у вітчизняній науці теоретичні засади термінознавчої думки закладалися в XVII ст. саме в галузі філософії, зокрема у філософській концепції Г. Кониського. Розділ його книги «Загальна філософія», у якому йдеться про природу терміна, названий «Те, що стосується першої операції розуму» [4, с. 69]. Саме таким чином науковці, закладаючи підґрунтя теорії терміна, пов'язували його природу насамперед з інтелектуальною діяльністю людини. Це свідчить про тісний зв'язок теорії пізнання та термінознавчої теорії й актуалізує дослідження взаємозв'язку їхніх концептуальних положень і понять.

Мета пропонованої статті – дослідити поняття теорії пізнання в концептуальній системі сучасного термінознавства, виявивши їхній зв'язок із власне термінознавчими дослідницькими положеннями й концептами. Поставлена мета зумовила відповідні завдання: узагальнено розглянути сутність теорії пізнання та концептуальні засади, з'ясувати їхній взаємозв'язок із поняттями та положеннями сучасної термінознавчої науки.

За визначеннями, поданими в спеціалізованій довідковій літературі, теорія пізнання (гносеологія та епістемологія) – це розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності; передумови, засоби та форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності та достовірності [6, с. 174, 847–848].

Одним із провідних концептів теорії пізнання є поняття – форма раціонального пізнання, у якій відображено сутність об'єкта й подано його всебічне пояснення [6, с. 176]. Поняття як знання про сутності, знання про загальне й закономірне формуються на підставі практики, у них предмети та явища відображаються в їхніх діалектичних взаємозв'язках і розвитку. Відтак ці форми раціонального пізнання вербально формалізуються термінами, тому терміни в матеріальній, словесній формі закріплюють результати людського пізнання, зокрема наукового. Поняття-терміни (разом із законами, аксіомами, судженнями) становлять елементи апарату наукових теорій або концепцій, що в абстрагованій формі описують певні ділянки природи, Всесвіту чи людської діяльності. До того ж, матеріально репрезентуючи вже сформульоване знання, терміни сприяють його подальшому розвитку.

У термінознавстві, як вітчизняному, так і зарубіжному, загально визнаним є положення про те, що термін є саме вербальною репрезентацією поняття. Це закріплено практично в усіх дефініціях, наприклад, лінгвістичний словник визначає термін як «слово або словосполучення, що виражає чітко окреслене поняття певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя тощо» [3, с. 306]. У лінгвістичній термінологічній енциклопедії подано таке тлумачення основного поняття термінознавства: «Термін (від лат. *terminus* – межа) – слово чи сполука, яка позначає поняття спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві, у конкретній галузі знань чи людської діяльності» [9, с. 617].

Однак, на наш погляд, у термінознавстві акцентовано насамперед статичний аспект поняття як форми знання про предмети та явища довколишньої дійсності. У теорії пізнання (чи, вужче, в епістемології) «наукове поняття» постає в динаміці, тобто як здатне розвиватися. Схеми динамічного розвитку наукового поняття в епістемології запропонував український учений Ю. Петров [7, с. 48]. Він виділив три етапи становлення наукового поняття:

- а) від остенсивної дефініції до логічної (вербальної);
- б) від неявного контекстного визначення до явного;
- в) від визначення через несуттєві ознаки до визначення вищого ступеня через суттєві ознаки.

На наш погляд, наведена схема є придатною для діахронічного вивчення терміна, а саме розвитку його понятійної структури.

У зарубіжній науці до термінознавчої теорії було введено й інші концепти та положення теорії пізнання [5]. Серед тих, хто розробляв термінознавчу теорію за кордоном, можемо назвати російського дослідника В. Лейчика.

По-перше, дослідник як одну з можливих класифікацій термінів запропонував поділ їх на теоретичні й емпіричні, однак не акцентуючи критерії цієї диференціації.

По-друге, учений запропонував розмежовувати термінологію та терміносистему, спираючись на епістемологічне поняття наукової теорії. За В. Лейчиком, «термінологія – сукупність мовних (лексичних) одиниць, що позначають поняття певної спеціальної галузі знань або діяльності, яка стихійно складається в процесі зародження й розвитку цієї галузі», а відповідно «терміносистема – знакова модель певної теорії спеціальної галузі знання або діяльності, елементами якої є лексичні одиниці (слова та словосполучення) певної природної мови, а структура в цілому ізоморфна структурі системи понять (теоретичних об'єктів) цієї теорії» [5, с. 149]. У такому визначенні термінознавча категорія терміносистеми безпосередньо спирається на поняття наукової теорії.

Таким чином, В. Лейчик застосував певні епістемологічні поняття і на рівні властивостей окремого терміна, і на рівні сукупностей термінів (термінологій і терміносистем). Погляди вченого видаються надзвичайно плідними, однак, на нашу думку, потребують певного уточнення й доповнення.

Для цього варто докладніше зупинитися на наукових уявленнях про емпіричне й теоретичне в сучасній теорії пізнання, а також на категоріях «наукова теорія», «структура наукової теорії».

По-перше, щоб використати в межах термінознавчої теорії положення про емпіричні й теоретичні терміни, потрібно, на наш погляд, уточнити думку про емпіричні й теоретичні поняття. Це зумовлене передусім тим, що в теорії пізнання на сьогодні, на жаль, немає єдиного погляду на те, що слід вважати емпіричними й теоретичними знаннями. З цього приводу виокремлюються три основні концепції:

1. Емпіричне – це чуттєве, а теоретичне – раціональне [1, с. 24]. Із цим поглядом не погоджується значна частина філософів, оскільки емпіричне таким чином виводиться поза межі наукового знання, а це не відповідає концептуальним положенням сучасної теорії пізнання.

2. Емпіричні поняття позначають явища шляхом виділення найбільш загальної ознаки, вони є підґрунтям для класифікації та систематизації. Теоретичні поняття виражають якості й властивості об'єктів на рівні їхньої сутності, учені вводять їх для опису відносин між абстрактними об'єктами теорії й не зіставляють безпосередньо зі спостережуваними предметами [2, с. 84].

3. Емпіричні знання встановлюються незалежно від теорії, у якій вони використовуються; обґрунтованість та істинність теоретичних понять не може бути встановлена незалежно від теорії, у якій вони використовуються. Цей підхід у теорії пізнання, як правило, застосовують до наукових теорій аксіоматичного типу (наприклад, геометрія Евкліда), для емпіричних наук він, на думку дослідників, є малоприматним.

У межах теоретичного та практичного термінознавства видається доцільним, на наш погляд, використати саме другий підхід до розмежування емпіричних і теоретичних понять. Це дасть змогу визначити емпіричні терміни як такі, що зіставлені безпосередньо з предметом і номінують його шляхом виділення найбільш загальної ознаки, а теоретичні терміни – як такі, що називають абстрактні об'єкти наукової теорії та відповідно визначають якості цих об'єктів на рівні їхньої сутності.

Поняття «наукова теорія» надзвичайно широко обговорювалося у філософській літературі 70-х рр. ХХ ст., над ним працювали відомі російські вчені І. Андрєєв, Н. Вахтомін, Б. Грязнов, Т. Рузавін. Дослідники зверталися до цього питання й пізніше; певним підсумком цієї роботи є колективне дослідження В. Ворожцова, А. Москаленко, М. Шубіної «Гносеологічна природа і методологічна функція наукової теорії» [2]. Учені зробили висновок, що «теорія – найвища, найрозвиненіша форма організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності й сутність зв'язків певної галузі дійсності – об'єкта цієї теорії» [2, с. 78]. У багатьох дослідженнях також підкреслено, що теорія – поняття системне за своєю сутністю: «Теорію становить не будь-яка сукупність знань про об'єкти окремої предметної галузі, а певним чином організована система знань, кожен елемент якої органічно пов'язаний з іншими елементами, тобто теорія є цілісним знанням» [2, с. 86].

У сучасній методології науки прийнято виділяти такі основні компоненти теорії:

1. Вихідне емпіричне підґрунтя, яке містить у собі сукупність зафіксованих у цій галузі знання фактів і вимагає теоретичного пояснення.

2. Вихідне теоретичне підґрунтя – сукупність певних припущень, постулатів, законів теорії, які разом описують ідеалізований об'єкт теорії.

3. Методологічно центральну роль у формуванні теорії відіграє ідеалізований об'єкт (у методології науки його також називають предметом), що є її підґрунтям, – «...теоретична модель існуючих зв'язків реальності, поданих за допомогою певних гіпотетичних припущень та ідеалізації» [8, с. 46]. Побудова ідеалізованого об'єкта теорії – необхідний етап її створення, що реалізується в специфічних для різних галузей знання формах. Відзначають, зокрема, що в емпіричних (описових) наукових теоріях ідеалізація об'єкта збігається, власне, з виявленням фундаментальних теоретичних понять.

4. Принцип теорії. «Принцип є основою теорії, її синтезувальним початком» [10, с. 29].

За висновками вчених, про наукову теорію можна говорити тоді, коли наявні всі її структурні елементи. Це дає змогу об'єктивно оцінити наукове розроблення будь-якої галузі знань і вирішити, чи оформилися відповідні знання в цілісну теорію; у термінознавчій роботі це дає змогу говорити про терміносистему. Отже, вважаємо, що поняття наукової теорії може бути використане не тільки для статичного розмежування сукупностей термінів та їхніх систем, але й для аналізу динамічного перетворення термінології в терміносистему.

Таким чином, теорія пізнання є вагомою частиною концептуального підґрунтя сучасного термінознавства. Її концепти «поняття», «наукова теорія» достатньо послідовно використано для визначення таких понять термінознавчої теорії, як «термін», «термінологія», «терміносистема». Відтак, на наш погляд, до термінознавства доцільно залучити також положення про наукове поняття як таке, що здатне динамічно розвиватися, а також про структуру наукової теорії, емпіричні й теоретичні терміни.

Література:

1. *Блицкан М. І.* Гносеологічна природа наукових абстракцій / М. І. Блицкан. – Львів : Вид-во при ЛДУ «Вища школа», 1980. – 92 с.
2. *Ворожцов В. П.* Гносеологическая природа и методологическая функция научной теории / В. П. Ворожцов, А. Т. Москаленко, М. П. Шубина ; отв. ред. А. Л. Симаков ; АН СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т истории филологии и философии. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1990. – 284 с.
3. *Ганич Д. І.* Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.
4. *Кониський Г.* Вибрані твори : в 2-х т. / Г. Кониський. – К. : Вища шк., 1991. – Т. 1. – С. 64–78.
5. *Лейчик В. М.* Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминологии / В. М. Лейчик // Вестник Харьковского политехнического ун-та. – 1994. – Вып. 1. – С. 147–80.
6. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грищанов. – Мн. : Изд. Р. М. Скакун, 1998. – 896 с.
7. *Петров Ю. А.* Методологические вопросы применения и развития научных понятий / Ю. А. Петров. – М. : Знание, 1980. – 64 с.
8. *Петров Ю. А.* Предмет теории / Ю. А. Петров // Вестник Московского ун-та. Серия 7. Философия. – 1999. – № 1. – С. 38–45.
9. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
10. *Сова А. В.* Идея, принцип и закон как формы построения научных теорий / А. В. Сова // Проблемы философии. – К., 1990. – Вып. 85. – С. 15–21.